

KULT MITRE NA PODRUČJU DARDANIJE

UDK 904 (497.5) "652"

Primljeno/Received: 1999. 10. 25.

Prihvaćeno/Accepted: 1999. 11. 12.

Zef Mirdita

HR-10000 Zagreb

Hrvatski institut za povijest

Opatička 10

Autor u ovom prilogu raspravlja o fenomenu kulta Mitre, perzijskog božanstva, njegove prirode i funkcije. Općenito je mišljenje, da bez poznavanja istih teško bi se mogao shvatiti kako privatni tako i javni život socijalnih struktura u Rimskome Carstvu. Nadalje, na osnovi arheološkog materijala-mitreja, te novčića koji su nađeni u mitreju, otkrivenom u selu Biljanovce-Derven, a koji su iz vremena rimskih careva Trajana, Decija i Trebonijana Gala, autor zaključuje, da je kult Mitre na području Dardanije prisutan još od II. stoljeća poslije Krista, dok je epigrafski materijal iz III. stoljeća poslije Krista.

Ključne riječi: Dardanija, deus, kult, Mitra, mitraizam, mitrej, savez, Sol, Sol invictus, taurobolija.

O nijednome se od orijentalnih kultova nije toliko pisalo, koliko o kultu Mitre (M. J. Vermaseren 1956: 1-42, II., 1-7, I-D, 1-42, Lewis Hopfe 1990: 2214-2235, Gary Lease 1980: 1306-1332, W. J. Walters 1974: ss., Manfred Clauss 1990: 1 ss., J. Toutain 1967: 121 ss., Roger Beck 1984: 2099-2114, Franz Cumont 1978: 3028-3071, Ernst Wüst 1932: 2131-2135, Ljubica Zotović 1966: 1ss., Ista: 1973: 1 ss., Ista: 1989: 1014-1937, W. Blawatski et G. Kochélenko 1966, 1 ss). Razlog tome svakako treba tražiti u činjenici, da bi se, bez poznavanja ovoga kulta, njegove prirode i funkcije, teško mogao shvatiti kako privatni, tako i javni život socijalnih struktura u Rimskome Carstvu.

Ime ovog perzijskog, božanstva znači *Savez*. Mitra je u stvari bog lova, bog Saveza i bog žrtvovanja (Reinholdn Merkelbach 1984: 3-6). Međutim, u starim tekstovima ime Mitra znači *prijateljstvo preko Saveza*

(Reinhold Merkelbach, 1984, 3-6). Ovaj Savez, usmenog karaktera, po prvi se put spominje u XIV. st. prije Kr., u vrijeme kada se sklapa sporazum između Mitanskog carstva i Hetita. U stvari, hetitski car Šuppiluliumaš (1395. – 1355.) obećaje Mattawaziu, mitanskom kralju, da će ga vratiti u njegovo kraljevstvo, a kao zalog tome dat će mu svoju kćer za ženu (G. Furlani 1965: 152, 157). Između bogova koji se pri tome kao svjedoci zazivaju, spominje se i Mitra (M. J. Vermaseren 1956: I, 49, nr. 16).¹

Kada i gdje se počeo štovati ovaj kult, ne može se sa sigurnošću utvrditi (E. Schwertheim, 1979, str. 8). Međutim, na osnovi jednog natpisa na kojem stoje uklesane riječi jednog svećenika koji je u IV. st. poslije Krista živio u Rimu, daje se zaključiti, da je domovina ovoga boga bila Babilonija (CIL VI 551. , F. Cumont, I/1899, 9 ss. , M. P. Nilsson, 1974, 674 s). S druge strane, na osnovi onoga što nam kažu svete knjige Vede

---

¹ U svezi s time značajno je istaći da stari indijski apelativ "mithram" u obliku srednjega roda znači "sporazum" ali i "prijateljstvo". Međutim, kao imenica muškoga roda "mitrah" znači "stranka u sporazumu" ili "prijatelj". U ovome se sastoji i razlog, kako ističe E. Schwertheimer, zašto se sporazumima između Hetita i Mitanaica između ostalih bogova spominje i Mitra. (E. Schwertheimer, 1997, str. 8. s, Julien Ries, 2733, 2749, 2757 ss.)

i Aveste, a u kojima se spominje Mitra, može se zaključiti, da domovinu ovoga kulta treba tražiti u Indiji ili Iranu.

O karakteru Mitrina kulta i njegovoj funkciji saznajemo također u jednoj himni posvećenoj Mitri, koja je zapisana u Vedama. Tu se kaže da je Mitra prijatelj ljudi, njihov zaštitnik, vladar na nebu i na zemlji (III 59., K. F. Geldner 1951-1957, I, 406 ss., J. Gonda 1972, 1 ss., R. Merkelbach 1984: 15, 18 ss, 27 ss). Isto tako, u X žrtvenoj pjesmi svete knjige Avesta, koja je iz predsasanidskog doba, Mitri se pripisuju ista svojstva i ista funkcija kao u Vedama. On se tu poistovjećuje s Ahura Mazdom (X, 38 i 42, I. Gerschewitsch 1959, 1 ss., R. Merkelbach 1984, 32 s., E. Schwertheim 1979, 12 ss., F. Cumont 1978, col. 3040 s). U stvari, time se potvrđuje indo-iranski religiozni sinkretizam Mitrinog kulta (R. Merkelbach 1984, 14 ss., E. Schwertheim 1979, 8 ss., J. Ries 1990, 2735 ss., M. P. Nilsson 1974, 667 ss). Uostalom i sama dinastija Ahemenida je bila usko povezana s kultom Mitre (Herodot I 131., Xenophon, *Kyropedia* VII 5, 43., R. Merkelbach 1984, 23 ss., 31-39, E. Schwertheim 1979, 10 ss., J. Duchesne – Guillaum 1972, 59 ss., J. Ries 1990, 2755 ss), iako u Zaratustrinom teogonijskom sustavu, čiji je princip bio dualizam: dobro i zlo, svjetlo i tama, nije bilo mjesta za Mitru. Tako iransko - neoplatonskom interpretacijom funkcija Mitre dobiva neodređeno značenje, dajući mu tako drukčiji smisao i drukčija tumačenja (M. J. Vermaseren, 1981, 97., F. Cumont, 1978, col. 3040 s).

No, unatoč tome, samo se po sebi nameće pitanje: je li Mitra koji postaje samosvojni religiozni sustav, rasprostranjen po čitavom antičkom svijetu, djelo jednog čovjeka ili grupe ljudi ili je pak to svojevrsna zadužbina? I na to je pitanje teško sa sigurnošću odgovoriti.

Poznato je, naime, da se kasnije religiozni mitraizam proganjao te da su se njegove svete knjige uništavale. Imajući u vidu ovu činjenicu na postavljeno pitanje ne može se dati točan odgovor. Ipak, bez obzira na sve to, postavlja se pitanje: koji je zapravo posrednik širenja ovoga kulta?

Postoji mišljenje da se mjesto odakle se počeo širiti ovaj kult na području Rimskoga Carstva treba tražiti u Kommagenu u svezi s hramom u Nemrud-Daghu i to u doba kralja Antioha. S druge strane, neki smatraju da se rečeni posrednik nalazio negdje na području Podunavlja, odnosno u Germaniji (M. J. Vermaseren 1981, 57., E. Schwertheim 1979, 13 ss). Neovisno o tome, činjenica je, da se je kult Mitre proširio po svuda u Rimskome carstvu, odnosno kako kaže M. J. Vermaseren: *gdje su bili Rimljani tu je bio i kult Mitre* (M. J. Vermaseren 1981, 96). Jednako tako, ni današnje razumijevanje i poznavanje nauka kulta Mitre nije sasvim jasno. Naime, svete knjige ili teološki tekstovi pomoću kojih bi se mogao upoznati nauk mitraizma, su nestali. Osim toga, i oni tekstovi kršćanskih apologeta, koji se odnose na mitraizam, jednostrani su i neprijateljski raspoloženi prema njemu (M. J. Vermaseren, 1981, 99). Stoga jedini materijal, koji bi nam pri rekonstrukciji njegovog teološkog

sustava mogao iole malo pomoći, jesu njegovi likovni prikazi koji se nalaze u mitrejima (M. J. Vermaseren, 1971, 1974, 1982, 1978., F. Cumont, I/1899., II/1896., Isti: 1978, col. 3037 ss., Martin P. Nilsson, 1974, 668 s., Georg Wissowa, 1971, 371).

Središnja slika na tim spomenicima jest klanje bika (J. Ries 1990, 2739 ss., K. Latte 1976, 353 ss) u kojem se činu skriva kozmičko značenje, to jest pobjeda Sunca nad Mjesecom. Time se podrazumjeva Nebo i Zemlja, bogovi i ljudi, vječnost i vremenitost (M. J. Vermaseren 1978, 11, 25 ss., Isti: 1981, 101 s., R. Merkelbach 1984, 193-227., G. Wissowa 1971, 372 s). U stvari, u svim se njegovim likovnim predstavama podrazumijevaju oprečnosti: Istok - Zpad, Jutro - Večer, Život - Smrt. Međutim, neovisno o tome, treba istaći činjenicu, karakterističnu za antički svijet, da religije u ono doba nisu bile sistematizirane u dogmama, kao što je to slučaj, primjerice s kršćanstvom, koje se je upravo kroz rad osam ekumenskih koncila (325 - 870) formuliralo u dogme. No, to ne znači da te religije u shvaćanjima obrazovanih ljudi nisu bile sistematizirane u koncepcijama i pojmovima koje su za običnog čovjeka bile strane i neshvatljive, pa čak i onda kada su dotičnu religiju prakticirali kroz razne obrede. Ali i ovo je, dakako, ovisilo od voditelja tih obreda ili starješina, odnosno "patres" određenih zajednica. Naravno da pri tome ne treba izgubiti iz vida činjenicu socijalnog položaja predvoditelja tih obreda i samih članova određene zajednice (M. J. Vermaseren, 1981, 101. , Isti: 1978, col. 3065).

Nadalje, kod ovog kulta zanimljiv je također način prikazivanja Mitre u sačuvanim likovnim prikazima. Međutim, načini u njegovim likovnim predstavljanjima razlikovali su se iz mjesta u mjesto, iz provincije u provinciju. No, kako ističe M. J. Vermaseren, svi su se ti različiti elementi sivali u Rimu, gdje je stanovništvo porijeklom bilo iz cijeloga Rimskoga Carstva (M. J. Vermaseren 1981: 102).

Uzimajući u obzir činjenicu da o interpretaciji misterija mitraizma postoji veoma bogata literatura (R. Beck 1984, 2056 ss., U. Bianchi 1984: 2116-2134, R. Merkelbach 1984: 75-245, F. Cumont 1963, 1 ss., Isti: 1978: 2131-2155, E. Schwertheim 1979, 30 ss), ja se ovdje ne mislim zadržati na tome. Uostalom to i nije predmet ovoga priloga.

Za razliku od drugih orijentalnih kultova u antičkom svijetu, kada se uporedi njihovo rasprostiranje s Mitrinim, jasno se uočava da je kult Mitre u drugoj polovici III. stoljeća poslije Krista jedina organizirana religija koja se na organiziran način prakticirala, kako u Rimu, tako i u provincijama. Međutim, u sučeljavanju s kršćanstvom, koje tek što je izišlo iz razdoblja krvavih progona i nakon što se je 313. godine Milanskim ediktom legliziralo, mitraizam, unatoč izvjesnim sličnostima, kao u oslovljavanju sa "patres", "fratres", neke vrste krštenja, pričesti i dr. (F. Cumont 3066-3068, M. P. Nilsson 1974: 675 s, 684 ss), više nije bio u stanju davati zadovoljavajuće odgovore duhovnim i intelektualnim zahtjevima različitih društvenih slojeva u Rimskome

Carstvu. Iako je po koncepciji i on bio monoteističkog karaktera, ali s neoplatonskim tumačenjima, mitraizam, ipak, nije bio u stanju nositi se s novim religioznim i filozofskim shvaćanjima kršćanstva kao objavljene religije. Shodno tome, s razaranjima i zatvaranjima poganskih hramova uništavaju se i mitreji, to jest hramovi mitrinog kulta. Dapače, kako su mnogi poganski hramovi preuređeni u kršćanske, a neki su građeni iznova na temeljima istih (R. Merkelbach, 1984, 246 ss., F. Cumont, 1978, col. 3066 s., E. Schwertheim, 1979, 71 ss), tu su sudbinu doživjeli i mitreji.

Zanimljivo je također, da su štovatelji mitraizma bili porijeklom iz svih društveno-političkih i kulturno-ekonomskih slojeva, odnosno od onih s visokim obrazovanjem do onih bez ikakvog obrazovanja, vojnika, trgovaca, libertina i robova (R. Merkelbach 1984: 153 ss., G. Wissowa 1971: 369 ss., K. Latte 1976: 351 s).

Odakle je taj kult došao na Balkan? Znanstvenici smatraju da je on na ovo područje stigao iz različitih pravaca. Naime, osim iz smjera Akvileje, kult Mitre se širio i pravcem dunavskog limesa, ali i preko Panoniae Inferior, Dakije i Moesiae Inferior (Lj. Zotović, 1966, 6., Ista: 1973, 1 ss., Ista: 1989, 1014 ss., P. Selem, 1980, 76 ss).

Prisutnost ovoga kulta u antičkoj Dardaniji potvrđuju dva mitreja. Jedan je otkriven u selu Biljanovce - Derven, sjeverozapadno od Kumanova (Spomenik SKA 77 (1934), 64, nr. 1., M. J. Vermaseren 1956/II, 339, nr. 2201-2205, fig. 607., Lj. Zotović 1973, 15, nr. 3., Ista: 1966, 64, nr. 7). Ovaj je mitrej postojao i za vrijeme vladavine rimskih careva Trajana, Decija i Trebonijana Gala, dakle u II. stoljeću poslije Krista, što jasno pokazuje njegovu ranu prisutnost na ovome području. Kao potvrda tome jasno govore i novčići ovih careva, nađeni u spomenutom hramu. Vrijedno je također istaći da je u unutrašnjosti ovoga mitreja otkriveno i jedno ognjište s puno pepela i okruženo crijepovima (N. Vulić, Spomenik SKA 77 (1934) 65). Drugi je pak otkriven u selu Lopata, gdje je osim fragmenta jednog oltara, otkriven i jedan natpis, posvećen: *[[D]eo sanct[us] Mithrae]]* (Spomenik SKA 77 (1934) nr. 29., Lj. Zotović 1973: 33, nr. 43., Ista: 1966, 75, nr. 17), ili *I(nvicto) [[Mithrae]]* (Spomenik SKA 77 (1934), 44, nr. 29., Lj. Zotović 1966, 75, nr. 17, Ista: 1973, 33, nr. 43., M. J. Vermaseren 1956/II, 341, nr. 2206., B. Dragojević – Josifovska 1982, 162, nr. 209., Z. Mirdita 1981, 241, nr. 172).

Pored gore navedena dva mjesta, kult Mitre posvjedočen je i u Janjevu na jednoj votivnoj ploči koja je kako na gornjem desnom rubu, tako i donjem dijelu friza oštećena. U središtu te ploče prikazana je scena taurobolije uz pratnju dadofora, odjevenih poput Mitre sa hlamidama, što je bila karakteristična perzijska nošnja, i s frigijskom kapom na glavi (Spomenik SANU 98 (1941-1948), 6., M. J. Vermaseren 1956/II, 343, nr. 2214, fig. 616., Lj. Zotović 1973, 27, nr. 31, Ista: 1966, 70, nr. 11, Tab, IV, phot. 2). Čini se da je na ovoj ploči bio uklesan i tekst na grčkom jeziku (Lj. Zotović 1966,

31, 71), što je veoma zanimljivo, kada se zna da su na području Dardanije natpisi, posvećeni ovome kultu, na latinskom jeziku.

Epigrafski podaci posvećeni kultu Mitre uglavnom su na votivnim arama i pločama s različitim posvetnim formulama. Ipak, najviše se spominju: *Deo Invicto Mithrae* i *Soli Invicto Mithrae*.

Tako već u spomenutom selu Lopata, na lokalitetu "Drezga" otkrivena je jedna votivna ara koju je postavio izvjesni Apollonides sa sljedećim tekstom: *[[Deo] inv(i)c[us] [pro] // sal(ute) Aug[[[g(ustorum)]]] // n[[[n(ostrorum duorum)]]] templum) vetustate // dilapsum impendio (!) // suo restituit // Apollonides eor(undem) // ser(vus) sc(rutator) stat(ionis) Lamud ( ) // Gentiano et Bass(o) co(n)sulibus* (Spomenik SKA 75 (1933), 47, nr. 155., M. J. Vermaseren 1956/II, 342, nr. 2208, P. Petrović 1975, 130, nr. 10., Lj. Zotović 1973, 33, nr. 43 b., Ista: 1966, 241, nr. 171., Z. Mirdita 1981, 241, nr. 171., Isti: 1997-1998: 35-36, B. Dragojević – Josifovska 1982, 162, nr. 209). Također je na ovome području u selu Dobrušane odnosno Klečovcima ili Čelopeku nađena jedna ara na čijem je gornjem dijelu uklesan sljedeći natpis: *[[D(eo) S(oli)] M(ithrae)] Fano ag(no) // pro sal(ute) Aug[[g(ustorum)]] n[[n]](=ostrorum duorum)] // Apollonides // eorund(em) vect(igalis) Il|lyr(ici) ser(vus) (contra)sc(riptom) stat(ionis) // Lamud quam vove // rat c(ontra)sc(riptom) stat(ionis) Vizi(ani) // v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito)*. Na desnoj strani stoji: *Gentia|no et // Basso // [[co(n)s(ulibus)]]* - a na lijevoj strani uklesana su dva monograma: *Vizianus* (AEM XIII (1889), 152., JÖAI VII (1904), Beibl. 2, nr. 3., Spomenik SKA 71 (1931), nr. 200., Spomenik SKA 75 (1933) 48, nr. 155, M. J. Vermaseren 1956/II, 342, nr. 2209, Lj. Zotović 1966, 77, nr. 19, Ista: 1973, 33, nr. 43 c., P. Petrović 1975, 130, nr. 9., Z. Mirdita 1981, 238, nr. 157, B. Dragojević – Josifovska 1982, 162, nr. 209), iz čega se jasno vidi da je obnovio hram posvećen Mitri.

Osim navedenoga u blizini Kumanova nađena je i jedna votivna ara od bijeloga mramora. Ona je profilirana na tri strane i na jednoj od njih u sredini je bio urezan *DEI*. Prema rekonstrukciji N. Vulića natpis bi trebao glasniti: *Naturae (ili transitus) dei*. Prva je riječ sigurno bila oštećena na statui koja je bila postavljena na toj votivnoj ari (Spomenik SKA 77 (1934), 6, nr. 2. Za sintagmu *Naturae dei* vidi: M. Abramić 1924: 166, M. J. Vermaseren 1956/II: 342, nr. 2205). Na ovome području nađeni su fragmenti statua Mitre s frigijskom kapičicom na glavi, s hitonom bez rukava i s hlamidom, gdje je Mitra predstavljen u obliku taurobolije ili pak pokretom kako ubija bika (Spomenik SKA 77 (1934), nr. 3). Isto tako, u Kumanovu je pronađen i jedan Mitrin reljef (Spomenik SKA 77 (1934), nr. 4, 5), koji bi se mogao usporediti s onim iz Hederheima (F. Cumont 1896/II: nr. 253).

Već je spomenuto, da je kao posvetna formula vezana uz kult Mitre bila *Sol* ili *Sol invictus* (*Sol invictus* je zapravo persofinikacija carskoga kulta (v. G. H. Halsberghe 1972, 1 ss., Isti: 1984: 2181-2201, J. Ries 1990: 2767, G. Wissowa 1971: 372 s., K. Latte

1976: 351 s., M. P. Nilsson 1974: 671 ss., F. Cumont 1978: 3048 ss.), a koji se u različitim oblicima pojavljuje i u kršćanskoj umjetnosti antičkog doba. (F. Cumont 1963: 219). Ovdje se svakako radi o Mitri i Suncu. U stvari, i u starim tekstovima Vede i Aveste Mitra se poistovjećuje sa Suncem. U širem smislu riječi ovdje se Mitra predstavlja kao posrednik između Neba i Zemlje upravo onako kao što se sunce nalazi između Neba i Zemlje. Ova se simbolika nalazi i u mitraičkoj ikonografiji. I to uvijek zajedno (G. H. Halsberghe 1972: 117 ss., Isti: 1984: 2194 ss., R. Merkelbach 1984: 117 ss., E. Schwertheim 1979: 41 ss., J. Ries 1990: 2759 ss).

Na području Dardanije nađena su dva natpisa s navedenim posvetama. Jedan je nađen u selu Mokra na kojem je uklesan samo: *S]oli (?)* (CIL III Suppl. 2, nr. 2673, P. Petrović 1979: 106, nr. 78) i u Osmakovo: *Soli in| - victo |Val(erius) Iucun|dus ex | voto p(osuit)| Perpetu(o) et | Cornetiano (sic!)| co(n)s(ulibus)* (Cornetiano=Corneliano. Spomenik SKA 71 (1931), 5, nr. 2, Spomenik SKA 75 (1933), 63, nr. 178, AE, 1934, nr. 179, Spomenik SANU 98 (1941-1948), 127, nr. 282, M. J. Vermaseren 1974/II: 342, nr. 2210., Lj. Zotović 1966: 78, nr. 20, Ista: 1973: 40, nr. 51, P. Petrović 1979: 107, nr. 79), a u selu Ravne posvjedočena je formula *Invictus Deus* i to samo na jednoj votivnoj ari: *Invicto deo| pro sal(ute)*

imp(eratorum) M. Aur(elii) Anto|nini aug(usti) [let]| | [L. Aur(elii) Veri]| | [aug(usti)] (JÖAI VI (1903), Beibl. 42, nr. 48, Spomenik SANU 98 (1941-1948), 81, nr. 170, M. J. Vermaseren 1956/II: 343, nr. 2212, S. Dušanić – P. Petrović 1963, 370, nr. 2, fig. 2, Lj. Zotović 1966: 79, nr. 22, Ista: 1973: 60, nr. 71, An. ép., 1964, 108, nr. 263, P. Petrović 1975: 139, nr. 34, Z. Mirdita 1981: 285, nr. 449 (8).

Na temelju svega rečenog moglo bi se zaključiti, da su se u Dardaniji nalazila dva hrama, odnosno mitreja posvećena Mitri i to onaj u Biljanovcima, sagrađen u zemlji i onaj u Lopati kod Kumanova malenih dimenzija. Nadalje, treba reći da je epigrafski materijal votivnog karaktera bilo na arama ili pak stelama, kao što je slučaj s onim iz Janjeva. Glede datiranja navedenih natpisa, u Dardaniji su uglavnom iz III. stoljeća poslije Krista, a iz navedenog materijala iz Biljanovaca - Dervena Mitrin kult je u Dardaniji prisutan još u II. stoljeću poslije Krista. No, kada je riječ o dedikantima, iako su njegovi glavni nosioci vojnici, na osnovi dostupnog epigrafskog materijala, vidi se da se ovdje radi o robovima koji su radili na carini (Lj. Zotović 1966: 30 ss., Ista: 1973: 109 ss., Ista: 1989: 1933 ss) i bili orijentalnog porijekla, kao što je slučaj s Apollonidesom koji je obnovio hram (Z. Mirdita 1997-1998: 36., G. Stadtmüller 1954: 218-219, F. Cumont 1937: 63-71).²

POPIS KRATICA

AEM	- Archäologisch- Epigraphische Mittheilungen aus Österreich - Ungarn. Wien	JRS	- Journal of Roman Studies. London
ANRW	- Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt: Geschichte und Kultur Rom im Spiegel der neueren Forschung. Berlin	RE	- Pauly-Wissowa Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft. Stuttgart
Anép	- L'Anné epigraphique. Paris	Spomenik SKA	- Spomenik Srpske Kraljevske Akademije. Beograd
CIL	- Corpus Inscriptionum Latinarum IMS - Inscriptions de la Mésie Supérieur. Beograd	Spomenik SANU	- Spomenik Srpske Akademije Nauka i Umetnosti. Beograd
JÖAI	- Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts. Wien	VAMZ	- Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu
		ŽA	- Živa antika. Skopje

² Zanimljivo je istaći činjenicu da je kult Mitre prisutan i u narodnom vjerovanju u Albanaca. On se, naime, poistovjećuje s kultom proroka Ilije koji je u kršćanstvu potisnuo antički kult Sunca. Ovime se može protumačiti i shvatiti zašto su mnoge crkve i kapele posvećene sv. Iliji, sagrađene na brdima ili na vrhovima planina. A u kršćanskoj umjetnosti pak, Mitra koji ubija životinju, poistovjećuje se sa starozavjetnim Samsonom koji raskida lava, kao i sa sv. Jurjem koji ubija zmaja.

POPIS LITERATURE

- Abramić 1924 M. Abramić, *Fürer durch Poetovio*, Wien 1924
- Beck 1984 R. Beck, *Mithraism since Franz Cumont*, ANRW II 17,4(1984), 2099-2114.
- Bianchi 1984 U. Bianchi, *La tipologia storica dei misteri di Mithra*, ANRW II 17,4(1984), 2116-2134.
- Clauss 1990 M. Clauss, *Mithras. Kult und Mysterien*. München 1990.
- Cumont 1896(II),1899(I), F. Cumont, *Textes et Monuments relatifs aux mysteres de Mythra*. Bruxelles.
- Cumont 1937 F. Cumont, *St. Georg and Mithra the Cattle-Thief*, JRS 27(1937), 63-71.
- Cumont 1963 F. Cumont, *Die Mysterien des Mithras. Ein Beitrag zur Religionsgeschichte der römischen Kaiserzeit*. 4. Aufl. Stuttgart 1963
- Cumont 1978 F. Cumont, *Mithras*. Roscher's Lexikon II 2 (1978), col. 3028-3071.
- Furlani 1965 G. Furlani, *Mesopotamia e Asia Minore, Le civiltà dell'Oriente*. Vol. I. Storia. Edizioni Casini-Firenze 1965
- Geldner 1951-1957 K. F. Geldner, *Der Rig-Veda aus dem Sanskrit ins Deutsch übersetzt und mit einem laufenden Kommentar Versuchen*, 4. Bde. Cambridge/Mass. 1951-1957 (= Harvard Oriental Series 33-36)
- Gerschewitsch 1959 J. Gerschewitsch, *The Avestan Hymn to Mithra*, Cambridge 1959
- Gonda 1972 J. Gonda, *The Vedic God Mithra*, Leiden 1972
- Guillaum 1972 J. Duchesne-Guillaum, *La rééligion des Archééménides*, u: G. Walser (Hg). *Beiträge zur Achââmenidengeschichte*, Wiesbaden 1972
- Halsberghe 1972 G. H. Halsberghe, *The cult of Sol Invictus*, Leiden 1972
- Halsberghe 1984 G. H. Halsberghe, *Le culte de Deus Sol Invictus a Rome au 3e siecle apres J. C.*, u: ANRW II,17,4 (1984), 2181-2201
- Hopfe 1990 L. Hopfe, *Mithraisme in Syria*, u: ANRW II 18,4 (1990), 2214-2235
- Josifovska 1982 B. Dragojević-Josifovska. *Scupi e la région de Kumanovo*, u: IMS ,VI. , Beograd 1982
- Kochélenko 1966 W. Blawatski-G. Kochélenko, *Le culte de Mithra sur la côte septentrionale de la Mer Noire*, Leiden 1966
- Latte 1976 K. Latte, *Römische Religionsgeschichte*. 2. Aufl. München 1976
- Lease 1980 G. Lease, *Mithraism and Transformations*,u: ANRW II 23,2 (1980), 1306-1332
- Merkelbach 1984 R. Merkelbach, *Mithras*, Hain 1984
- Mirdita 1981 Z. Mirdita, *Antroponimia e Dardanisë në kohën romake (Die Anthroponymie Dardaniens zur Römerzeit)*, Prishtinë 1981
- Mirdita 1997-1998 Z. Mirdita, *Teoforična imena u onomastici Dardanije u rimsko doba*, VAMZ,3. s. XXX-XXXI 33-45 (1997 - 1998), 33-45
- Nilsson 1974 M. P. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*. 2. Band. Die hellenistische und römische Zeit. 3. Aufl. München 1974.
- Petrović 1963 S. Dušanić-P. Petrović, *Epigraphic contributions from the National Museum of Niš*, ŽA, XII-2(1963), Skopje, 365- 385.
- Petrović 1975 P. Petrović, *Paleografija rimskih natpisa u Gornjoj Meziji*, Beograd 1975
- Petrović 1979 P. Petrović, *Naissus-Remesiana-Horeum Margi*, IMS. IV, Beograd 1979
- Ries 1990 J. Ries, *Le culte de Mithra en Iran*, ANRW II 18,4 (1990), 2739 ss
- Schwertheimer 1979 E. Schwertheimer, *Mithra. Seine Denkmäler und sein Kult: Antike Welt. Zeitschrift für Archäologie und Kulturgeschichte* 10/1979. Sondernummer. Basel-Feldmeilen
- Selem 1980 P. Selem, *Les religions orientales dans la Pannonie romaine. Partie en Yougoslavie*, Leiden 1980
- Stadtmüller 1954 G. Stadtmüller, *Altheidnischer Volksglaube und Christianisierung in Albanien*, *Orientalia Christiana periodica*. Vol. XX/3-4 (Roma 1954), 211-246
- Toutain 1967 J. Toutain, *Les cultes païens. Tome II. Les cultes orientaux*. Editione anastatica. Roma 1967
- Vermaseren 1956, 1971, 1974 M. J. Vermaseren, *Corpus inscriptionum et monumentorum Religionis Mithraicae*. Vol. I, I- 1/1956; II/1960, Hagae
- Vermaseren 1982,1978 M. J. Vermaseren, *Mithraica*, I-IV, Leiden 1971, 1974, 1982, 1978
- Vermaseren 1981 M. J. Vermaseren, *Mithras in der Römerzeit, Die orientalische Religionen im Römerreich*, Leiden 1981
- Walters 1974 W. J. Walters, *The Cult of Mithras in the Roman Provinces of Gaul*, Leiden 1974
- Wissowa 1971 G. Wissowa, *Religion und Kultus der Römer*. 2. Aufl. München 1971
- Wüst 1932 E. Wüst, *Mithras*, RE XV-2(1932), col. 2131-2135
- Zotović 1966 Lj. Zotović, *Les cultes orientaux*, Leiden 1966
- Zotović 1973 Lj. Zotović, *Mitraizam na tlu Jugoslavije*. Arheološki institut. Beograd 1973
- Zotović 1989 Lj. Zotović, *Die Ausbreitung des Mithraskultes in Südosteuropa*, ANRW II 18,2 (1989), 1014-1037

SUMMARY

THE MITHRAIC CULT IN DARDANIA

Key words: Dardania, Mithraic cult, Mithras, Mithraism, *Sol Invictus*, *taurobolium*

At the very beginning of this work, the author emphasizes the need to comprehend this cult, its nature and function, as an indispensable precondition for understanding the private as well as the public life of various social structures in the Roman Empire.

The author further discusses the meaning of the name of this Persian deity. He is the god of the hunt, the god of sacrifice, and the god of alliances. Such an alliance, of verbal character, is mentioned for the first time in the 14th century BC, at the time of setting up an agreement between Mattawazi, the Mitannian king, and Shuppiliumash, the Hittite emperor.

On the basis of the narratives of the holy books of the Veda and the Avesta, where Mithras is mentioned, the author concludes that the original home of this cult should be sought in what is now India or Iran. In terms of the character of the Mithraic cult, on the basis of the contents of a hymn dedicated to Mithras, written in the Veda, Mithras is presented as the friend of people, their protector, the ruler of heaven and earth. This attribute is also located in the books of the Avesta, where he is identified with Ahura Mazda. The very dynasty of the Achemenids was closely tied to the Mithraic cult, although there was no place for Mithras in the Zarathustrian theogonic system. However, with the Iranian-neo-Platonic interpretation, the function of Mithras acquired an indefinite significance, thus granting him a different meaning and different interpretation. Despite this, Mithraism became an independent religious system, distributed throughout the entire classical world, although it is not exactly known whether this was the work of a single man, a group of people, or some kind of foundation. No matter from whence this cult spread, whether from Commagena, the Danube basin, or Germania, it spread everywhere throughout the Roman Empire, as M. J. Vermaseren says: *wherever there were Romans, there was also the cult of Mithras*.

The author emphasizes the unfortunate fact that due to destruction of the holy or theological texts referring to the doctrines of Mithraism, they have remained unknown. The texts of the Christian apologists referring to Mithraism are one sided and biased against it. Thus the only material that can aid in reconstructing its theological system are the artistic depictions located in mithraeums. These monuments show the throat-cutting of a bull or taurobolium, with a cosmic meaning representing the victory of the Sun over the Moon. All of the artistic representations feature opposites: East - West, Morning - Evening, Life - Death.

In contrast to other Oriental cults in the classical world, the cult of Mithras in the second half of the 3rd century AD was an organized religion, practiced in an organized manner, in Rome as well as in the provinces.

Despite certain similarities with Christianity, and although it was also a monotheistic religion but with neo-Platonist interpretations, Mithraism was nonetheless not

capable of competing with the new religious and philosophical conceptions of Christianity as the proclaimed religion. As a result, the destruction and closure of pagan temples also led to the ruin of the mithraeums.

Worshippers of Mithras came from all social, political, cultural, and economic classes: soldiers, merchants, freedmen, and slaves.

This cult arrived in the Balkan region from different directions, and other than from Aquileia, it also spread along the Danubian limes, as well as through Pannonia Inferior, Dacia, and Moesia Inferior.

Two mithraeums were discovered in Dardania. One was in the village of Biljanovce-Derven, northwest of Kumanovo. On the basis of discovered coins of the Roman emperors Trajan, Decius, and Trebonianus Gallus, this temple dedicated to the cult of Mitra, existed as early as the 2nd century AD. The second was discovered in the village of Lopata, with a votive inscription: *[D]eo sact[io] Mithrae* or *(invicto) [Mithrae]*. Evidence for the Mithraic cult was also discovered at Janjevo, in the form of a tablet showing the scene of a taurobolium accompanied by a sacrificial figure, dressed like Mithras with a chlamys, characteristic Persian attire, and a Phrygian cap. It is significant that the legend on this tablet was inscribed in Greek, although the inscriptions dedicated to this cult found in Dardania were written in Latin.

Further characteristics of this cult in the Dardanian region are the formulae *Deo invicto Mithrae* and *Sol Invicto Mithrae*.

This cult was documented with such votive formulations in the village of Lopate, at the site of "Drezga", and in the villages of Dubrušane, Klečovci or Čelopek, all near Kumanovo. The same votive formulae have been confirmed on inscriptions from the village of Mokra, in Osmakov, and in the village of Ravne, in the latter only on one votive ara.

One votive ara of white marble was found in the vicinity of Kumanovo. According to N. Vuli, the inscription should read: *Naturae* (or *transitus dei*). The word *Dei* had been engraved in the center of one of the profiled sides. Similarly, a Mithraic relief had been discovered in Kumanovo, which can be compared to that from Hederheim.

On the basis of the above, the author concludes that at least two mithraeums were located in Dardania (Biljanovce, Lopata near Kumanovo), with epigraphic material of votive character on altars or on tombstones (Janjevo). In terms of dating, the author concludes that the inscriptions were from the 3rd century AD, but on the basis of the material from the mithraeum at Biljanovce, the cult of Mithras is documented in Dardania from the 2nd century AD, while the votive inscriptions from Lopata, Dobrušane or rather Klečovci or Čelopek, and at Ravne are from the 3rd century AD. The main members of this cult in this region, as attested on the epigraphic material, were slaves who worked for the customs service, one of whom, Apollonides, was of eastern origin.

Translated by B. Smith-Demo